

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ім. В. М. КОРЕЦЬКОГО**

КРУТІЙ Вадим Олександрович

УДК 321(477)+321.7

**ТРАНСФОРМАЦІЯ
ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ СУСПІЛЬСТВА
В УМОВАХ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ**

Спеціальність 23.00.02 – політичні інститути та процеси

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата політичних наук

Київ – 2018

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Науково-дослідному інституті праці і зайнятості населення Міністерства соціальної політики України і НАН України.

Науковий керівник: доктор політичних наук, професор
Смолянюк Володимир Федорович,
Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана,
завідувач кафедри політології
та національної безпеки.

Офіційні опоненти: доктор політичних наук
Стойко Олена Михайлівна,
Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН
України, провідний науковий співробітник;

кандидат політичних наук, доцент
Деменко Олександр Федорович,
Університет Державної фіскальної служби України,
заступник директора Навчально-наукового інституту
гуманітарних наук.

Захист відбудеться 29 жовтня 2018 року о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.236.01 по захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора (кандидата) політичних наук в Інституті держави і права ім. В. М. Корецького НАН України за адресою: 01601, м. Київ, вул. Трьохсвятительська, 4.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотечі Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України за адресою: 01601, м. Київ, вул. Трьохсвятительська, 4.

Автореферат розіслано 28 вересня 2018 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат політичних наук

М.Д. Ходаківський

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Обґрунтування теми дослідження обумовлене необхідністю теоретичного осмислення трансформації політичної системи суспільства в умовах гібридної війни. Дана система була й залишається головним інструментом реалізації поточних та стратегічних завдань владних суб'єктів, полем їх активної взаємодії між собою, із соціальними групами, окремими громадянами, державами та міжнародними організаціями. Трансформаційні зміни у політичних системах є невід'ємною умовою їх розвитку. Проте якщо в умовах мирного часу трансформації відбуваються на еволюційних засадах, то під час війни вони суттєво прискорюються. Країна, залучена у наступальні (оборонні) бойові дії, постає перед необхідністю створення додаткових органів військово-політичного управління, нових збройних формувань та технологій їх застосування, широких форматів владно-суспільної взаємодії, а також входження до військово-політичних коаліцій. Досягти цього неможливо без трансформації політичної системи, її пристосування під потреби війни.

Нові акценти у трансформацію політичних систем внесла гібридна війна як принципово новий різновид конфліктно-силової взаємодії політичних суб'єктів, де збройна боротьба розглядається лише як один із способів досягнення стратегічних цілей. Гібридне розширення простору боротьби шляхом активних впливів на противника (дипломатичних, інформаційних, соціально-психологічних, економічних, енергетичних, міграційних, терористичних та ін.), які за інтенсивністю та наслідками не поступаються воєнним діям, ставить політичні системи перед необхідністю швидких трансформацій з метою досягнення цілей збройного протистояння.

Анексія Росією АР Крим та м. Севастополя, окупація частини Донецької і Луганської областей, намагання РФ зруйнувати єдність демократичного світу, підірвати основи міжнародної безпеки та міжнародного права, уможливити безкарне застосування сили на міжнародній арені здійснюються на основі насамперед технологій гібридної війни, у перебіг якої з різним ступенем інтенсивності вже залучено низку держав Європи, Азії, Північної Америки, Африки, а також міжнародні організації.

Спираючись на концепт «суверенної демократії» та втілюючи в життя суперпрезиденталізм як форму державного правління, РФ цілеспрямовано трансформувала власну політичну систему до форми, необхідної для досягнення завдань ініціативно розпочатої гібридної війни проти України (здійснюваної у повному обсязі) та держав Заходу (здійснюваної фрагментарно). Це змусило Україну розпочати трансформацію власної політичної системи з метою ефективної протидії російським гібридним впливам, відновлення суверенітету й територіальної цілісності.

У працях О. Бабкіної, В. Бебика, В. Гапоненко, В. Горбатенка, І. Горо-

ховського, Г. Зеленько, В. Котигоренка, В. Кафарського, І. Кресіної, А. Кудряченка, В. Масича, Ю. Мацієвського, П. Мироненка, М. Михальченка, І. Оніщенко, Є. Перегуди, Т. Пояркової, М. Примуша, А. Романюка, Ф. Рудича, В. Солдатенка, О. Стойко, Т. Ткаченко, Н. Хоми, інших вітчизняних дослідників детально розглянуті процеси становлення та розвитку політичних систем, у тому числі в нових незалежних державах. У роботах М. Гончара, В. Горбуліна, О. Деменка, В. Дубова, О. Литвиненка, В. Мандрагелі, Б. Парохонського, М. Розумного, Л. Смоли, В. Смолянюка, М. Требіна, Г. Яворської окреслена проблематика гібридної війни в контексті визначення її сутності, змісту, спрямованості, цільового призначення, а також специфіки розгортання та перебігу. Наукові розробки Р. Глена, Ф. Каппена, Р. Ньюсона, Дж. Шерра, Ф. Хофмана розкривають погляди західних фахівців щодо гібридних війн. Водночас досліджень, у яких розглядається трансформація політичних систем під впливом гібридної війни, в українській політичній науці немає. Це і зумовило вибір теми та логіку дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Роботу виконано в рамках науково-дослідної теми Науково-дослідного інституту праці і зайнятості населення «Методика розрахунку показників соціальної безпеки» (номер державної реєстрації 0214U008250). Тема дисертації затверджена Вченою радою інституту (протокол № 11 від 21.11.2012 р.).

Мета і завдання дослідження. Метою роботи є визначення особливостей трансформації політичних систем сучасних суспільств в умовах гібридної війни, змін у політичних системах Російської Федерації та України напередодні та під час гібридної війни. РФ постала як держава-агресор, а Україна – як держава, що змушена у збройний спосіб захищати суверенітет, незалежність і територіальну цілісність. Зазначена мета зумовила реалізацію таких **завдань**:

- обґрунтувати на основі аналізу сучасних «суспільств ризику» необхідність вироблення нових наукових підходів до дослідження причин трансформацій політичних систем в умовах гібридної війни;

- довести складність концептуалізації гібридної війни як нового етапу конфліктної (збройно-силової) взаємодії політичних суб'єктів;

- дослідити трансформацію політичної системи в умовах гібридної війни з позицій синергетики;

- проаналізувати трансформаційні процеси в основних підсистемах політичної системи суспільства (інституційній, нормативній, функціональній, комунікативній, духовно-культурній);

- визначити специфіку цілеспрямованої трансформації політичної системи Російської Федерації як такої, що уможливила реалізацію концепту гібридної війни проти України та інших демократичних держав;

- виявити особливості трансформації політичної системи України в

умовах протистояння російському різновиду гібридної війни з метою збереження суверенітету, державно-політичної незалежності та відновлення територіальної цілісності.

Об'єкт дослідження – політична система суспільства.

Предмет дослідження – трансформація політичної системи суспільства в умовах гібридної війни.

Методи дослідження. Теоретико-методологічною основою дисертації є загальнонаукові методи (історичний, соціологічний, структурно-функціональний, системний, інституційний, соціально-психологічний, діяльнісний, аксіологічний, а також аналіз і синтез, індукція і дедукція, абстрагування і конкретизація, моделювання, систематизація, класифікація, типологізація тощо), що утворюють інструментальний каркас дослідження. Історично-порівняльний метод дав змогу визначити спільне й відмінне у війнах індустріальної та постіндустріальної епохи, до яких належить гібридна війна. Логіко-семантичний підхід дав змогу проаналізувати понятійно-категоріальний апарат гібридної війни та трансформації політичних систем. На основі інституційного методу визначено логіку та особливості трансформації політичних систем в умовах гібридної війни. Синергетичний метод дозволив розглядати трансформацію політичних систем в умовах гібридної війни як складний нелінійний процес, у якому рівні шанси на об'єктивацію мають як конструктивно-самоорганізаційні, так і деструктивно-руйнівні тенденції, коли чергуються фази стабільності-нестабільності, творення-розпаду, порядку-хаосу. Кореляційний аналіз дозволив виявити прямий зв'язок між форматом гібридної війни та інтенсивністю і спрямованістю змін у структурі й характері функціонування політичних систем. Оцінка перспектив впливу гібридної війни на політичні системи суспільств здійснювалася за допомогою аналітико-прогностичного методу.

Для з'ясування прикладних аспектів трансформації політичних систем в умовах гібридної війни використовувалися методи аналізу конкретного випадку, контент-аналіз, інтент-аналіз, статистичні дані, експертні оцінки тощо.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є спробою визначення трансформаційних аспектів розвитку політичної системи суспільства в умовах гібридної війни, у тому числі в дихотомічному розмежуванні «наступ (напад) РФ – захист (оборона) України».

Уперше:

– комплексно проаналізовано трансформаційні процеси в основних підсистемах політичної системи суспільства в умовах гібридної війни: інституційній (створення нових органів військово-політичного управління, прискорений розвиток та застосування військової організації держави / сектору безпеки і оборони, створення інфраструктури інформаційно-психологічних впливів, поглиблення міжнародного військово-політичного партнерства), нормативній

(оновлення законодавства з питань національної безпеки і оборони, формальних і неформальних норм поведінки політичних суб'єктів), функціональній (розширення повноважень держави у сфері національної безпеки і оборони, мобілізація державних і суспільних можливостей на виконання завдань війни), комунікативній (пошук нових форматів взаємодії елементів політичної системи між собою, із зовнішнім середовищем та з громадянським суспільством), духовно-культурній (організація інформаційно-психологічних операцій, формування героїко-патріотичних, визвольних, переможних складників суспільної свідомості, здатних забезпечити духовне піднесення нації з метою перемоги у війні);

– розглянуто трансформацію політичної системи РФ на етапі підготовки й реалізації гібридної війни проти України та інших демократичних держав. На основі реалізації концепту «суверенної демократії» в російській політичній системі створено умови довготривалого (з 2000 р.) утримання влади вузьким колом політичних суб'єктів, утвердження суперпрезиденталізму як форми державного правління, необхідної для практичного втілення неоімперських великодержавних стратегій Росії шляхом ініціювання гібридних війн;

– деталізовано трансформацію політичної системи України, поставленої перед необхідністю збройним шляхом (оборонним у структурі гібридної війни) зберегти суверенітет, державно-політичну незалежність, відновити територіальну цілісність, ініціювати питання щодо створення нових дієздатних систем міжнародної безпеки.

Уточнено:

– методологічні основи дослідження трансформацій політичних систем на основі виявлення прямих кореляційних зв'язків між їх структурно-функціональною досконалістю та спроможністю забезпечувати достатній рівень національної безпеки і оборони. Доведено гносеологічну продуктивність трактування гібридної війни як механізму цілеспрямованого продукування викликів, загроз і небезпек (ризиків), спрямованих проти політичної системи, з якою ведуться бойові дії;

– синергетичне пояснення сутності гібридної війни, яка для її ініціатора полягає у досягненні дисбалансу політичної системи країни-ворога за рахунок цілеспрямованих дисипативних впливів з метою посилення ентропійних характеристик. З'ясовано, що за таких умов у системі каталізуються деструктивні внутрішні зміни (посилюються флуктуації, ослаблюються та руйнуються зв'язки між системними елементами). Як наслідок, зростає їх хаотизація з одночасною втратою життєздатності. Політична система суспільства, яке програло війну, або спотворюється до примітивного різновиду, здатного виконувати найпростіші функції, нав'язані ззовні, або припиняє своє існування;

– підходи щодо сприйняття ХХ століття як часового інтервалу, упродовж якого склалися передумови інтеграції окремих технологій гібридного

впливу на противника, відомих з попередніх історичних епох, у цілісний концепт гібридної війни, який передбачає комбіноване застосування збройних та інших засобів ослаблення або знищення противника.

Отримали подальший розвиток:

– розуміння спрямованості розвитку політичних систем в умовах демократичного та авторитарного політичних режимів, що передбачає або розподіл і децентралізацію політичної влади, або ж її надмірну концентрацію в руках правлячого суб'єкта. У першому випадку рішення про початок гібридної війни є складним політичним завданням, яке передбачає консенсус правлячих сил, у другому – залежить від одноосібного рішення глави держави, не обмеженого у своїх діях опозиційними складниками політичної системи;

– тлумачення вад та ризиків процесу становлення політичної системи України, її невідповідності конституційним нормам, що пояснюється тривалим існуванням непотизму, клієнтелізму, неформальних домовленостей, корупційних зловживань у діяльності політичних сил. Наслідком такого становища стали втрати України (людські, територіальні, економічні) за результатами «гібридного наступу» РФ у 2014 р.;

– положення про громадянське суспільство як резерв стійкості політичної системи, здатного за умов гібридної війни продукувати власні безпекові й оборонні інститути, посилюючи загальносистемний потенціал та компенсуючи його вади й недоліки.

Практичне значення одержаних результатів. Сформульовані у дисертації наукові положення, висновки, рекомендації можуть бути застосовані: у науково-дослідній та аналітичній діяльності – для подальшого осмислення сутності гібридної війни, її впливу на політичні системи (держави), причинно-наслідкових зв'язків між воєнною та іншими суспільними сферами; у законотворчій та політичній діяльності – для підготовки та прийняття нормативно-правових актів з питань воєнної політики, національної безпеки, міжнародного воєнного співробітництва, а також формування науково обґрунтованої позиції політичних суб'єктів з вищезначених проблем; у навчальному процесі у вищих закладах освіти – при розробці навчальних програм, спеціальних курсів з воєнно-політичної проблематики, підготовці дидактичних матеріалів з політології, національної безпеки, теорії міжнародних відносин, державного управління, воєнної стратегії.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати дисертаційного дослідження оприлюднювались на конференціях: XVI науково-практичній конференції «Оптимізм і песимізм: амбівалентність українського соціуму в духовному і матеріальному вимірах» (Київ, 18 травня 2017 р., тези опубліковано); XXX харківських політологічних читаннях «Політичні та правові дисонанси в сучасних українських реаліях» (Харків, 16 червня 2017 р., тези опубліковано); XIX всеукраїнській науковій конференції

викладачів, молодих науковців і студентів «Український соціум: соціально-політичний аналіз сучасності та прогноз майбутнього» (Харків, 1 грудня 2017 р., тези опубліковано); міжнародних науково-практичних конференціях «Актуальні питання розвитку суспільних наук у XXI столітті» (Дніпро, 8-9 грудня 2017 р., тези опубліковано); «Суспільні науки: напрямки та тенденції розвитку в Україні та світі» (Одеса, 21-22 липня 2017 р., тези опубліковано), «Суспільні науки XXI століття: перспективні та пріоритетні напрями досліджень» (Дніпро, 4-5 серпня 2017 р., тези опубліковано), «Рівень ефективності та необхідність впливу суспільних наук на розвиток сучасної цивілізації» (Львів, 23-24 лютого 2018 р., тези опубліковано); XXXI харківських політологічних читаннях «Європейські цінності та практики у політико-правовому дискурсі» (Харків, 25 травня 2018 р., тези опубліковано).

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження викладені у 14 публікаціях, 5 з яких – у періодичних наукових фахових виданнях з політичних наук, 1 – у зарубіжному фаховому виданні та 8 тезах виступів на наукових конференціях.

Структура і обсяг дисертаційного дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, поділених на підрозділи, висновків, списку використаних джерел (235 найменувань). Загальний обсяг дисертації становить 222 сторінки, з яких основний текст – 196 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У першому розділі «Теоретико-методологічні засади дослідження політичних систем: традиції та інновації» з'ясовано теоретичні підвалини дослідження політичних систем. Автор відзначає активне використання традиційних та вироблення нових підходів до розуміння їх сутності, змісту, спрямованості розвитку.

У першому підрозділі «Якісні характеристики політичних систем та особливості їх наукового висвітлення» проаналізовано сутнісні ознаки політичних систем, що висвітлюються українськими та зарубіжними науковцями. Політичною системою суспільства в широкому сенсі пропонується вважати інтегровану сукупність політичної влади, політичних суб'єктів, політичних відносин, політичної організації і політичної культури суспільства, які забезпечують його стабільність, визначений порядок та мають певну соціально-політичну орієнтацію. Усвідомлення ключових ознак політичних систем здійснюється на основі владно-управлінського, соціологічного, інституціонального, нормативно-правового (конституційного), діяльнісно-рольового та інших підходів. І в історичному минулому, і нині головним елементом політичної системи суспільства є держава.

В Україні триває складний процес розвитку власної політичної системи,

яка одночасно відображає національні традиції владарювання, проблематику постсоціалістичних перетворень та поступово поповнюється модернізованими елементами інших політичних систем, що довели свою ефективність. Становлення політичної системи українського суспільства має амбівалентний характер: а) здійснюється шляхом «органічної модернізації» за рахунок дії внутрішніх рушійних сил, насамперед державотворчого потенціалу українства, що домінує у мотивації більшості громадян; б) має риси «неорганічної (прискореної) модернізації», яка пропонується західними державами. Зовнішні рекомендації та пропозиції набули статусу дієвого чинника поступового набуття політичною системою українського суспільства демократичних та ліберальних ознак відповідно до європейських стандартів. При цьому спроби інших політичних акторів (насамперед РФ) нав'язати Україні авторитарні перспективи розвитку політичної системи, починаючи з Революції Гідності 2013-2014 рр., відкинуті переважною більшістю українських громадян та не можуть вважатися системоутворюючими у загальній панорамі політичних дій українського суспільства і влади.

Незважаючи на суттєвий доробок вчених, слід відзначити, що запропоновані ними підходи до розуміння політичної системи не можуть вважатися достатніми в умовах ескалації сучасних загроз і небезпек, концентрованим виразником яких є гібридна війна.

У другому підрозділі «Методологічний базис дослідження політичних систем» з позицій сучасності розглянуто основні положення системної теорії Т. Парсонса, можливості системного аналізу політики Д. Істона, пізнавальний потенціал розмежування «вхідних» й «вихідних» ознак політичних систем Г. Алмонда, комунікаційно-еволюційні погляди на розвиток політичних систем Н. Лумана, політико-системні класифікаційні схеми К. Дойча, Ж. Блонделя, Е. Хейвуда. Однією з головних заслуг фундаторів системного аналізу політики є заперечення стихійного, некерованого характеру концентрації та використання влади соціальним суб'єктом. Політичне владарювання має певний сенс, логіку, мотивацію, етапи здійснення, суб'єкт-об'єкту та інституційно-функціональну композиції, що об'єднуються поняттям політичної системи. Остання змінюється у політичному часі й просторі під тиском внутрішніх та зовнішніх причин, набуваючи різних форматів владного домінування та пропонуючи різні варіанти політичної участі людини й соціальної групи. Попри певні недоліки системний аналіз політики сприяє більш повній рефлексії загальносуспільних процесів, владно детермінована складова яких невинно зростає.

У третьому підрозділі «Причини трансформацій політичних систем: безпековий підхід» наголошено на дедалі ширшому застосуванні при аналізі складних (конфліктних) форм взаємодії політичних суб'єктів теорії «суспільства ризику», розробленої У. Беком та Е. Гіденсом. Сутність цієї теорії поля-

гає в заміні «позитивної» логіки суспільного розвитку, яка домінувала в індустріальних суспільствах та визначала накопичення і розподіл багатств у якості їх головних ціннісних домінант, на «негативну» логіку виробництва й поширення ризиків. У сучасних суспільствах відбуваються динамічні процеси урізноманітнення, концентрації та глобалізації ризиків, які нехтують суверенними ознаками політичних систем та загрожують антисистемними діями.

Враховуючи можливість кваліфікації більшості сучасних суспільств як «суспільств ризику», автор пропонує вважати, що будь-яке суспільство та побудована на його основі політична система відчувають постійний вплив принаймні трьох деструктивних сил різної інтенсивності – викликів, загроз, небезпек (ризиків у західній термінології). Виклики, що діють на систему, призводять до локальних трансформацій у її структурі, функціях, спрямованості розвитку, коригують системні характеристики, проте не заперечують їх природу та еволюційні сюжети. Загрози є більш вагомими деструктами порівняно з викликами та потребують від системи загальноінституційних трансформацій, зокрема створення внутрішніх підсистем, що можуть бути визначені як цільові механізми ліквідації (мінімізації) загроз з метою збереження загальносистемної цілісності. Небезпеки є найбільш деструктивними впливами на систему, що призводять до її значних, іноді непоправних змін. У випадку об'єктивної небезпек доречно стверджувати про критичну трансформацію політичної системи з метою виживання, наслідком чого в більшості випадків є глибинні зміни суспільства, держави, інших політичних суб'єктів.

Гібридну війну слід розуміти як процес цілеспрямованого продукування на адресу конкретних політичних систем максимально можливої кількості загроз і небезпек у найбільш важливих сферах, під тиском яких (як очікує ініціатор війни) суспільство виявиться дезорієнтованим та фрагментованим, а держава втратить свою інституційну та функціональну дієздатність, знизить ефективність практичних рішень, стане предметом внутрішньої ентропії та, як підсумок, постане перед необхідністю або зникнення, або інтеграції в політичну систему суспільства, що перемогло.

У **другому розділі «Гібридна війна як чинник трансформації політичних систем»** дисертантом наведено визначення гібридних війн (українські, західні, російські), розкрито витоки цих війн, запропоновано синергетичну парадигму їх пояснення, визначено базові трансформаційні процеси у політичній системі суспільства, що відбуваються в умовах гібридного наступу (оборони).

У *першому підрозділі «Гібридна війна: специфіка концептуалізації»* даний різновид війни у широкому сенсі визначається як воєнні дії, що здійснюються шляхом поєднання мілітарних, квазімілітарних, дипломатичних, інформаційних, економічних та інших засобів з метою досягнення стратегічних політичних цілей. Фахівці США вважають гібридну війну комбінацією

конвенційних, іррегулярних та асиметричних засобів, що включають: постійну маніпуляцію політичними та ідеологічними конфліктами, залучення збройних сил (сил спеціальних операцій), агентів розвідки, політичних провокаторів, представників медіа, економічний шантаж, кібератаки, застосування паравійськових, терористичних і кримінальних засобів. Російські автори доповнюють, що гібридна війна являє собою спектр багаторівневих системних дій, змішування класичних та іррегулярних способів ведення війни, поєднання воєнних і невоєнних, дозволених і заборонених методів боротьби, використання звичайної війни, «малої війни», кібервійни, інформаційної війни. Як наголошують у РФ, це «війна не за правилами», «удари по вразливих місцях противника», застосування дипломатії, політичного тиску, економічних санкцій, воєнної сили.

Концептуально гібридна війна стала новим етапом розвитку попередніх теоретичних платформ, що пояснювали сутність війни як соціально-політичного явища, – конфліктів різної інтенсивності, війни N-го покоління, війн різних епох, інформаційної (інформаційно-психологічної) війни, мережевої (мережецентричної), безконтактної та телевізійної війн, організаційної війни, «війни-заколоту» тощо.

У другому підрозділі *«Витоки гібридних війн: досвід ХХ століття»* доведено, що головною тенденцією розвитку батальних форм взаємодії політичних суб'єктів в умовах Новітнього часу стало активне доповнення бойових способів впливу на супротивну сторону небойовими. Їх інтеграція в єдину наступальну (оборонну) конструкцію визначається як гібридна війна, уніфікованого стандарту якої не існує. Дисертант розкриває політичні, глобалістські, ідейно-пропагандистські, науково-технологічні, мас-медійні, воєнолігвістичні, збройно-комерційні, культурні, морально-віктимні, конфесійні, спортивно-конфронтаційні, спеціальні витoki (джерела) гібридних війн, що стали спадком минулого століття та активно використовуються (комбінуються) в сучасних умовах.

У третьому підрозділі *«Синергетична парадигма дослідження гібридної війни»* гібридний наступ (оборона) автор пояснює через синергетичні категорії дисипативних впливів, ентропії, режиму із загостренням, структур-атракторів, ефекту локалізації. Реакція політичної системи в умовах гібридних впливів розкривається завдяки категоріям відкритості, нелінійності, дисипативності системи, LS- та HS-режимів її розвитку, флуктуаційних коливань, гетеростазу, структур-атракторів.

Гібридна війна як комплексний інтенсивний вплив на країну-ворога призводить до розвитку її політичної системи в режимі із загостренням. Відбувається прискорене руйнування політичних інституцій, які не спроможні протиставити активному зовнішньому тиску внутрішньосистемні ресурси. Як наслідок зростає хаотизація елементарних системних одиниць. Останні, не

маючи усталених комунікацій між собою та не отримуючи необхідних ресурсів, припиняють виконання покладених на них функцій. Політична система суспільства або спотворюється до примітивного різновиду, здатного виконувати найпростіші функції, або взагалі розпадається. І перший, і другий сценарії задовольняють агресора, оскільки співпадають із цілями війни (підкорити або знищити соціально-політичного противника).

У *четвертому підрозділі «Гібридна війна та базові трансформаційні процеси у політичній системі суспільства»* розкриваються ключові зміни, що відбуваються в її інституційній, нормативній, функціональній, комунікативній, духовно-культурній (культурно-ідеологічній) підсистемах. Особливо важливими в умовах гібридної війни стають розвиток системи державного управління в умовах воєнного часу, осучаснення сектора безпеки і оборони / воєнної організації держави відповідно до воєнно-стратегічних планів, створення систем інформаційно-психологічного наступу та протидії (інституційні трансформації), оновлення законодавства з питань безпеки і оборони, визначення нових воєнно обумовлених нормативів державної та громадської життєдіяльності (нормативні трансформації), якісне виконання законодавчо передбачених та ініціативних обов'язків політичних суб'єктів в умовах воєнних впливів (функціональні трансформації), створення гнучких мереж взаємодії елементів політичної системи та громадянського суспільства з метою виконання завдань війни (комунікативні трансформації), ініціювання духовного піднесення нації у боротьбі з ворогом, селекція у суспільній свідомості переможних сподівань та очікувань (духовно-культурні трансформації).

У **третьому розділі «Політичні системи Російської Федерації та України: трансформаційні співвідношення в умовах гібридної війни»** дисертантом деталізовано особливості трансформації політичних систем основних сторін російсько-української гібридної війни.

У *першому підрозділі «Гібридна війна та політична система: російський досвід агресивної трансформації»* автором доведено цілеспрямоване надання політичній системі РФ з боку державного керівництва рис, необхідних для реставрації імперського характеру російської державності на основі суперпрезидентіалізму як форми державного правління, «суверенної демократії» як механізму пролонгації влади за допомогою нормативно-правових маніпуляцій, механізмів її передачі «політичному спадкоємцю» на недемократичній основі, стрімкої мілітаризації держави, а також фактичного відсторонення громадянського суспільства від вирішення політичних питань. На такій основі реальним стало практичне втілення неоімперських великодержавних стратегій Росії шляхом ініціювання її керівництвом різних форматів гібридних війн, спрямованих проти України та інших демократичних країн (включно зі США та західноєвропейськими державами).

Апробація російських «гібридних ударів» з метою набуття досвіду та його

перенесення на інші держави відбулась у такій послідовності: Вірменія / Азербайджан – Таджикистан – Придністров'я – Абхазія – Південна Осетія. Країнами, де гібридна війна відбулась у повному обсязі, стали: самопроголошена Ічкерія (державно-незалежний статус зусиллями РФ ліквідовано), суверенна Грузія (тимчасово втратила близько 20% території), суверенна Україна (тимчасово втратила 7% території). Всього 6 пострадянських держав (половина СНД) виявилися залученими в російські гібридні війни. До цього слід додати активні інформаційні впливи РФ на держави Балтії, Західної Європи, США, арабські країни, що також вписується в канони гібридної війни.

У *другому підрозділі «Політична система незалежної України: вади і ризики»* дисертант показує, що формування політичної системи незалежної України, починаючи з 1991 р., одночасно є і метою, і показником втілення в життя державотворчих прагнень суспільства. Особливо важливим у контексті становлення політичної системи слід вважати прийняття Конституції України у 1996 р. Водночас основні характеристики політичної системи у період до 2014 р. відображали не стільки національні інтереси, скільки кланово-олігархічне структурування ключових суспільних сфер, домінування неправових (договірних) підходів при вирішенні назрілих суспільних проблем, нехтування запитами населення з боку правлячих політичних сил.

Особливо небезпечною вадою політичної системи України було «вторинне», «залишкове» ставлення керівництва держави до проблем забезпечення національної безпеки і оборони. Про це переконливо свідчить недофінансування безпекової і оборонної сфер, невиправдане скорочення військ та непрозорий розпродаж військової техніки, за яких стрімко втрачались функціональні показники боєготовності Збройних Сил України та інших силових структур. Пострадянським спадком залишалось утримання неефективної воєнної організації держави, елементи якої не утворювали загальнодержавного безпекового і оборонного комплексу, готового діяти в умовах сучасної війни.

Не менш критичним недоліком політичної системи була її нездатність обмежити (припинити) антиукраїнський вплив численних російських структур (дипломатичних, мас-медійних, громадських, освітніх, релігійних), діяльність яких до 2014 р. слід розцінювати як підготовчий етап гібридної війни РФ проти України.

У *третьому підрозділі «Політична система України у просторі гібридної війни: спрямованість оборонних трансформацій»* показано, що політична система України після анексії Криму, розв'язання бойових дій на Сході України радикально змінилася. Кратно збільшилося фінансування сфери національної безпеки і оборони, яке має не лише внутрішні, а й зовнішні джерела. Прискорилося формування сучасного Сектора безпеки і оборони, адаптованого для спільної діяльності із західними арміями та іншими силовими структурами. Виникли нові силові елементи – Національна гвардія України,

Сили спеціальних операцій Збройних Сил України, Національна поліція України. Державною оперативною (упродовж кількох місяців) було враховано досвід безпекової і оборонної діяльності громадянського суспільства, яке стало головним резервом стійкості політичної системи та збереження держави. Окремі збройні структури (насамперед добровольчі батальйони), що репрезентували безпекові (оборонні) прагнення суспільства, було реорганізовано та введено до складу державних збройних формувань.

Реакцією держави на гібридну війну слід вважати можливість створення Ставки Верховного Головнокомандувача, виникнення нових міністерств (інформаційної політики, з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб), Военного кабінету РНБО України та підлеглих йому структур, оновлення безпекового і оборонного законодавства. Ці заходи засвідчують поступове формування не-обхідних суспільно-політичних передумов відновлення суверенітету і територіальної цілісності України, втілення в життя стратегій європейської та євроатлантичного інтеграції, що в умовах «гібридного» сприйняття воєнно-політичних реалій задіяними сторонами означатиме поразку РФ та перемогу України.

ВИСНОВКИ

1. Трансформація політичних систем потребує нових наукових підходів та концептуалізації чинників і особливостей, що проявляються в умовах гібридної війни. Наукову продуктивність зберігають апробовані пізнавальні платформи, що базуються на структурно-функціональному, інституційному, біхевіористському, змішаному підходах щодо визначення сутнісних характеристик та змістовних ознак політичної системи. Водночас у сучасних умовах її аналіз доречно додатково здійснювати на основі теоретичних підходів «суспільств ризику». Якщо політичні системи суспільств індустріальної епохи природно сприймати з позицій «позитивної» логіки їх розвитку (накопичення та розподілу багатств), то аналіз сучасних суспільств не може обійтися без врахування «негативної» логіки їх розвитку (виробництва й поширення ризиків). У вітчизняній теорії національної безпеки «ризик» залежно від інтенсивності та способу впливу на політичну систему визначається через категорії «виклики», «загрози» і «небезпеки».

Гібридна війна – це джерело (механізм) невпинного продукування різнорівневих та різноспрямованих викликів, загроз і небезпек. Відповідно політична система має володіти здатністю розпізнавати, кваліфікувати, оцінювати виклики і загрози (в умовах мирного часу), загрози і небезпеки (в умовах війни) та протидіяти їм. Саме тому невід’ємним елементом політичних систем є воєнна організація держави (президентські республіки) або сектор безпеки і оборони (парламентські та змішані республіки, конституційні монар-

хії), головним призначенням яких є збройна протидія антисистемним впливам. Нормативно-правові акти демократичних держав, що стосуються питань національної безпеки і оборони (закони, стратегії, концепції, доктрини), своєю складовою мають визначення ризиків (в Україні – загроз) у найбільш важливих суспільних сферах та організацію контрдії з метою їх унеможливлення (ослаблення).

2. Найважливішими ознаками гібридної війни є поєднання конвенційних та неконвенційних бойових дій, мілітарних, квазімілітарних, дипломатичних, економічних (торговельних), кібернетичних та інших форм боротьби, суттєве розширення кола учасників (військовослужбовці, представники інших силових структур держави, а також приватні армії, найманці, партизани, ополченці, бандформування, терористи, спецпідрозділи інших держав тощо), «розмитість» моменту початку (без вручення ноти про оголошення війни) та закінчення (без підписання акту про капітуляцію), особливе значення інформаційної (інформаційно-психологічної, пропагандистської) боротьби із застосуванням усіх доступних мас-медіа. Всіляко стимулюються антиурядові протестні акції населення в зоні воєнних дій, підтримуються ініціативи щодо створення місцевих збройних формувань, спрямованих проти центральної влади країни, з якою ведуться бойові дії. На думку російських спеціалістів, співвідношення небойових засобів впливу на противника до бойових у сучасному форматі гібридної війни становить чотири до одного.

3. Сутність гібридної війни полягає у цілеспрямованому створенні (гібридизації, схрещуванні) нестандартних форматів впливу на противника – традиційно-збройних, інформаційних (інформаційно-психологічних), дипломатичних, економічних (енергетичних, фінансових), екологічних, мережевих, кібернетичних, громадянських, партизанських, терористичних, їх вибіркового або масового використанні. Мета гібридної війни може бути визначена як ослаблення або знищення політичної системи держави-ворога.

Трансформацію політичної системи суспільства в умовах гібридної війни доцільно досліджувати з позицій синергетики. Метою війни для її ініціатора є досягнення дисбалансу політичної системи країни-ворога, мінімізація простору її ефективного функціонування (порушення рівноваги, гомеостазу, регулювання) з одночасним стимулюванням прискорених змін (флуктуаційних коливань), руйнуванням зв'язків між внутрішніми елементами. Переведення політичної системи у нестійкий стан уможливорюється за рахунок дисипативних впливів та посилення її ентропії. За умов хаотизації системи її інституційні одиниці, що втратили ресурси та комунікаційні мережі, погіршують (припиняють) виконання покладених на них функцій.

Цілеспрямована флуктуація (відхилення від норми) інститутів політичної системи призводить до зростання рівня конфліктності у ключових суспільних сферах. Критика влади загострюється до рівня соціального вибуху. Все-

редині системи виникають точки біфуркації, що одночасно дозволяють реалізувати протилежні перспективи: а) досягти стану перемоги як ефекту накопичення позитивних результатів воєнної діяльності, успішного застосування державних і суспільних ресурсів, забезпечити виконання стратегічних цілей війни; б) зазнати поразки, наслідком якої стане ліквідація політичної системи, заміщення її інститутів зовнішніми імплантатами, нав'язаними державою-агресором.

4. Інституційній підсистемі політичної системи суспільства в умовах гібридної війни властиве створення нових органів воєнно-політичного управління, прискорений розвиток воєнної організації держави (сектора безпеки і оборони), підвищення уваги до інфраструктури інформаційно-психологічної війни або захисту від неї, а також поглиблення міжнародного воєнно-політичного партнерства. У нормативній підсистемі відбувається динамічне оновлення законодавства з питань національної безпеки і оборони з урахуванням потреб війни. Функціональна підсистема стимулює якісне виконання законодавчо визначених обов'язків у сфері національної безпеки і оборони, мобілізацію державних і суспільних можливостей на виконання воєнних завдань. Комунікативна підсистема забезпечує пошук і становлення нових форматів взаємодії елементів політичної системи між собою, із зовнішнім середовищем та з громадянським суспільством. Зміни в духовно-культурній підсистемі полягають в активізації діяльності мас-медійних, культурно-мистецьких та освітніх установ з питань ведення інформаційно-психологічного наступу (оборони), а також формування героїко-патріотичних, визвольних, переможних складників суспільної свідомості, здатних забезпечити духовне піднесення нації з метою перемоги у війні.

5. Трансформація політичної системи РФ має цілеспрямований характер з метою забезпечення її готовності до ведення гібридних війн проти інших держав. Основу російських владних трансформацій утворюють суперпрезидентціалізм, а також «суверенна демократія» як непрозорий і неконтрольований механізм пролонгації президентської влади всупереч конституційним нормам. Основними напрямками трансформації російської політичної системи є: мілітаризація країни на основі значного збільшення воєнного бюджету, реформування існуючих та створення нових елементів воєнної організації держави (Росгвардії), створення приватних воєнних компаній; вивіщення «групи силовиків» над іншими політичними угрупованнями, що представляють правлячу еліту; запровадження «гегемоністської» партійної системи; встановлення державного контролю над ЗМІ та формування потужних провладних мас-медіа; культ глави держави; реставрація радянських стереотипів політичного мислення та підживлення патерналістських настроїв серед різних соціальних груп; послідовна дискредитація «кольорових» революцій та української Революції Гідності 2013-2014 рр. задля обмеження політичної

активності російських громадян. Реалізація цих заходів уможливила розв'язання російською владою низки гібридних війн, спрямованих на «відродження» Росії як держави світового значення, повернення їй геополітичних можливостей радянського періоду.

6. Трансформація політичної системи України в умовах протидії гібридній війні з боку РФ має низку особливостей. Як засвідчили події 2014 р. (анексія Криму і м. Севастополя, воєнна агресія на території Донеччини і Луганщини), практично всі її підсистеми виявилися неготовими до організації ефективної протидії російським гібридним впливам.

В умовах цілеспрямованої ескалації загроз з боку РФ, спрямованих на силову ліквідацію незалежної України, її політична система якісно трансформувалася. Про це свідчать посилення уваги держави до безпекових і оборонних проблем, зростання воєнного бюджету, створення сучасного сектора безпеки і оборони, оновлення безпекового і оборонного законодавства, створення нових міністерств (інформаційної політики, з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб), а також Воєнного кабінету РНБО України, Національної гвардії України, Сил спеціальних операцій Збройних Сил України, Національної поліції України, відновлення військово-промислового комплексу, започаткування процесу постачання у війська високотехнологічних озброєнь, активізація зовнішньої політики, а також громадянського суспільства, захисні можливості якого виявились інтегрованими в загальноукраїнський безпековий і оборонний потенціал.

Українсько-російська гібридна війна не стала локальним виявом збройного протистояння на обмеженій території. Відбулось її перенесення у дипломатичну, економічну (енергетичну), торговельну, інформаційну, соціальну, гуманітарну, міграційну та інші сфери. Крім того, ця війна вийшла за межі національних кордонів та спонукала інші політичні системи (держави) до вивчення її причин, механізмів, наслідків, а також визначення форматів власної участі в її перебігу. Євроінтеграційні та євроатлантичні прагнення України позитивно оцінені демократичними державами, що стимулювало міжнародну підтримку.

Російська загроза, спрямована проти України, з високою вірогідністю матиме тривалий характер. Трансформація політичних систем суспільств, які потерпають від російської гібридної агресії, триватиме.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Крутій В.О. Гібридна війна: складність концептуальних наративів // Держава і право: зб. наук. праць. Серія Політичні науки. Київ: Юридична думка, 2017. Вип. 76. С. 14–23.

2. Крутій В.О. Витоки гібридних війн: досвід ХХ століття // Держава і право: зб. наук. праць. Серія Політичні науки. Київ: Юридична думка, 2017. Вип. 77. С. 148–158.

3. Крутій В.О. Зміни політичної системи суспільства в умовах гібридної війни // Держава і право: зб. наук. праць. Серія: Політичні науки. Київ: Юридична думка, 2017. Вип. 78. С. 186–196.

4. Крутій В.О. Логіка гібридної війни: синергетичне пояснення // Держава і право: зб. наук. праць. Серія Політичні науки. Київ: Юридична думка, 2018. Вип. 79. С. 15–25.

5. Крутій В.О. Владні зміни в Російській Федерації у контексті гібридної війни // Держава і право: зб. наук. праць. Серія Політичні науки. Київ: Юридична думка, 2018. Вип. 80. С. 133–141.

6. Крутій В.О. Політична система України в умовах гібридної війни (досвід 2014–2018 років) // Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences, VI (28), I.: 169, June 2018. P. 11–16.

7. Крутій В.О. Політична система України: необхідність наукового осмислення // Оптимізм і песимізм: амбівалентність українського соціуму в духовному і матеріальному вимірах: матеріали ХVІ науково-практичної конференції (Київ, 18 травня 2017 р.). Київ: ВНЗ «Національна академія управління», 2018. С. 46–47.

8. Крутій В.О. Гібридна війна як соціальний деструкт: осягнення суті // Політичні та правові дисонанси в сучасних українських реаліях: збірник матеріалів ХХХ харківських політологічних читань (Харків, 16 червня 2017 р.). Харків: Національний юридичний інститут імені Ярослава Мудрого, Харківська асоціація політологів, 2017. С. 147–150.

9. Крутій В.О. Політична система сучасної України: проблеми становлення // Суспільні науки: напрямки та тенденції розвитку в Україні та світі: збірник тез наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції (Одеса, 21–22 липня 2017 р.). Одеса: ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2017. С. 87–91.

10. Крутій В.О. Вплив гібридної війни на політичну систему суспільства // Суспільні науки ХХІ століття: перспективні та пріоритетні напрями досліджень: збірник тез наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції (Дніпро, 4–5 серпня 2017 р.). Дніпро: Наукове об'єднання «Відкрите суспільство», 2017. С. 82–87.

11. Крутій В.О. Фрагментація політичної системи як мета «гібридної війни» // Український соціум: соціально-політичний аналіз сучасності та прогноз майбутнього: збірник матеріалів ХІХ Всеукраїнської наукової конференції викладачів, молодих науковців і студентів (Харків, 1 грудня 2017 р.). Харків: Національний юридичний інститут імені Ярослава Мудрого, Харківська асоціація політологів, 2017. С. 36–40.

12. Крутій В.О. Гібридна війна як заперечення воєнно-політичних стандартів // Актуальні питання розвитку суспільних наук у XXI столітті: збірник тез наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції (Дніпро, 8–9 грудня 2017 р.). Дніпро: Наукове об'єднання «Відкрите суспільство», 2017. С. 83–87.

13. Крутій В.О. Трансформація політичних систем: безпекове пояснення // Рівень ефективності та необхідність впливу суспільних наук на розвиток сучасної цивілізації: збірник тез наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 23-24 лютого 2018 р.). Львів: Львівська фундація суспільних наук, 2018. С. 91–96.

14. Крутій В.О. «Законсервована неефективність» (на прикладі політичної системи України) // Європейські цінності та практики у політико-правовому дискурсі: збірник матеріалів XXXI Харківських політологічних читань (Харків, 25 травня 2018 р.). Харків: Національний юридичний інститут імені Ярослава Мудрого, Харківська асоціація політологів, 2017. С. 102–105.

АНОТАЦІЇ

Крутій В.О. Трансформація політичної системи суспільства в умовах гібридної війни. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» (052 – Політичні науки). – Науково-дослідний інститут праці і зайнятості населення Міністерства соціальної політики України і НАН України; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, Київ, 2018.

Досліджено наукові підходи до сутності та змісту політичної системи суспільства та гібридної війни. Деталізовано основні риси «суспільств ризику». Розкрито причини трансформацій політичних систем в умовах цілеспрямованого застосування проти них загроз і небезпек, джерелом продукування яких є гібридна війна.

Визначено витоки гібридних війн, окремі елементи здійснення яких відомі з попередніх історичних епох. Конкретизовано зміни в інституційній, нормативній, функціональній, комунікативній, духовно-культурній підсистемах політичної системи в умовах гібридної війни.

Доведено цілеспрямовану трансформацію політичної системи Російської Федерації до стану, що уможливив реалізацію концепту гібридної війни проти України та інших демократичних держав з метою утвердження російської великодержавності та імперського характеру внутрішньої і зовнішньої політики.

Виявлено особливості та спрямованість трансформації політичної системи України, змушеної протистояти російській гібридній війні з метою збе-

реження державного суверенітету, незалежності та відновлення територіальної цілісності.

Ключові слова: політична система суспільства, трансформація, громадянське суспільство, воєнна політика, національна безпека, гібридна війна, воєнна організація держави, сектор безпеки і оборони.

Крутий В.А. Трансформація політичної системи общества в условиях гибридной войны. – Квалификационная научная работа на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата политических наук (доктора философии) по специальности 23.00.02 «Политические институты и процессы» (052 – политические науки). – Научно-исследовательский институт труда и занятости населения Министерства социальной политики Украины и НАН Украины; Ин-т государства и права им. В.М. Корецкого НАН Украины, Киев, 2018.

Исследованы научные подходы к определению сущности и содержания политической системы общества и гибридной войны. Детализированы основные черты «обществ риска». Раскрыты причины трансформаций политических систем в условиях целенаправленного применения против них угроз и опасностей, источником которых является гибридная война.

Определены истоки гибридных войн, отдельные элементы осуществления которых известны из предыдущих исторических эпох. На основе исследований украинских, западных, российских авторов доказана сложность концептуализации гибридной войны как новой разновидности конфликтного (вооруженного) взаимодействия субъектов политики. Конкретизированы изменения в институциональной, нормативной, функциональной, коммуникативной, духовно-культурной подсистемах политической системы в условиях гибридной войны. Разработана синергетическая парадигма объяснения сущности гибридной войны, логики ее осуществления.

Доказана целенаправленная трансформация политической системы Российской Федерации к состоянию, сделавшему возможной реализацию концепта гибридной войны против Украины, других демократических государств с целью утверждения российской великодержавности и имперского характера внутренней и внешней политики.

Выявлены особенности и направленность трансформации политической системы Украины, вынужденной противостоять российской агрессии и гибридной войне с целью сохранения государственного суверенитета, независимости, восстановления территориальной целостности.

Ключевые слова: политическая система общества, трансформация, гражданское общество, военная политика, национальная безопасность, гибридная война, военная организация государства, сектор безопасности и обороны.

Krutij V. Transformation of the political system of society in conditions of hybrid war. – Qualifying scientific work on the rights of manuscripts.

The Political Science PhD dissertation – Institute of labor and employment of population of the Ministry of social policy of Ukraine and NAS of Ukraine, Korytsky Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2018.

The dissertation summarizes the available information sources and outlines the range of on-going approaches to the essence and content of the political system of society and the hybrid war. The main features of "risk societies" are elaborated. The causes of transformations of political systems in the conditions of purposeful use of threats and dangers against which the production of which is a hybrid war is revealed.

The origins of hybrid wars have been determined, some elements of which are known from previous historical epochs. Specifies the changes in the institutional, subjective, functional, communicative, spiritual and cultural subsystems of the political system.

A purposeful transformation of the political system of the Russian Federation into a form that made it possible to implement the concept of a hybrid war against Ukraine and other democratic states in order to restore the Russian-great power and the imperial nature of domestic and foreign policy has been proved.

The features and direction of the transformation of the political system of Ukraine, forced to resist Russian aggression and the hybrid war in order to preserve state sovereignty, independence, restoration of territorial integrity, were revealed.

Key words: political system of society, transformation, civil society, military policy, national security, hybrid war, military organization of the state, security and defense sector.

Підп. до друку 25.09.2018. Формат 60×90¹/₁₆. Папір. офс. Гарнітура “Таймс”. Друк. офс.
Ум. друк. арк. 0,9. Обл.-вид. арк. 0,9. Наклад 100 прим. Зам. 525.

Віддруковано у ТОВ-Видавництві “ЛОГОС” із оригіналів автора.
Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої справи Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції серія ДК № 201 від 27.09.2000 р.
01030, Київ-30, вул. Богдана Хмельницького, 10, тел. 235-60-03